

MYSEĽ A SEMIOTICKÁ AKTIVITA

JANA PLICHTOVÁ, Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Bratislava

PLICHTOVÁ, J.: Mind and Semiotic Activity
FILOZOFIA 58, 2003, No 1, p. 23

The paper's argumentation is for the conception of mind as an open, although internally structured system. Mind, however, is not just an actualization of dispositions, but also the accommodation and cultivation of the latter in the process of a continuous interaction with the intelligible structures of the other minds as well as with the products of the historical development of culture.

The author's presupposition is, that the language as the most important product of the semiotic activity became an accelerator of the evolution of culture, the basic code of human way of being. Expanding and enriching of the communication nests led to the rise of a new world, which has transcended the natural world and changed the human nature. The science investigating the human mind, which ignores the existence of the semiotic activity (the world of art, religion, knowing etc.) cuts off the substantial aspects leading to its understanding. Therefore, the author suggests the dialogue as a basic method of the examination of mind. It is the dialogue, through which the minds overcome the isolatedness of their beings and through which an intersubjectively valid knowledge is created. The dialogical method is compatible with its substance, as the mind is seen not as a monological, but rather as a dialogical entity.

Fakt, že človek je tvor komunikujúci artikulovanou rečou, nikto nepopiera. Avšak výroky "*Reč je svetom nášho spôsobu bytia*" alebo "*Štruktúra mysle je analogická so štruktúrou jazyka*" či "*Subjekt sa konštituuje v diskurze*" by našli medzi psychológmi iste veľa oponentov. Jazyk a reč, napriek ich viditeľnosti a všadeprítomnosti, zostali v psychológii marginalizovanými témami. V kognitívnej psychológii je jazyk chápaný ako jedna z funkcií *mysle*, resp. ako jeden z jej modulov, ktorý umožňuje *verbalizovať* jej mentálne obsahy. Tie existujú podľa kognitívnej psychológie tak či onak, bez ohľadu na to, či jazyk existuje alebo nie. Nemyslíme v jazyku, ale v akejsi "mentálíze" a dodatočne tieto mentálne obsahy transformujeme do slov.

Čo je však reč? Je to len schopnosť vydávať artikulované zvuky, kompetencia používať lingvistický kód, chápať symboly, konštruovať zmysluplné vety, odlíšiť subjekt od predikátu, používať lexikálne kódy a pravidlá, ich kombinácie, alebo je to niečo viac? Sú slová skutočne len vonkajším obalom mentálnych obsahov? Nie je **naše** hovorenie spôsobom, akým tematizujeme a zvýznamňujeme svet okolo seba? Nie je reč spolu s inými semiotickými systémami (hudbou, maľbou, divadlom, filmom) nástrojom, pomocou ktorého vytvárame svoj Svet?

Ak sa pozrieme na problematiku z hľadiska evolúcie, možno jazyk považovať za vrchol semioogenézy. Semiotické systémy jednak zrod kultúry a poznania umožnili, a jednak ich značne urýchlili. Z tejto perspektívy je predstava večnej podstaty *mysle*, ktorá zostáva rovnaká napriek tomu, že sa poznanie historicky vyvíja, ako málo pravdepodobná. Prikláňame sa preto k hypotéze, že samotnú *myseľ* dotvára spôsob jej činnosti,

spôsob, akým participuje na sociálnom a spoločenskom živote, akým zvnútorňuje kultúrny svet reprezentácií. Myslel považujeme za otvorený, hoci vnútorne bohato štruktúrovaný systém. Ak by to tak nebolo, stala by sa prekážkou, a nie nástrojom adaptácie. Vzťah mysle k mozgu je vzťahom fenototypu ku genotypu. Myslel je aktualizáciou dispozícií s inteligibilnými štruktúrami iných myslí a s produktmi ich aktivít.

Keďže funkcie, ktoré súvisia s produkciou reči, zaberajú veľa mozgovej kapacity, je namieste položiť si otázku, aké výhody artikulovaná reč priniesla. Sú to skutočne len možnosti väčších sociálnych zoskupení, ich lepšej organizácie, efektívnejšieho zabezpečovania základných potrieb, ako to predpokladajú najnovšie evolučné teórie [1]?

Domnievame sa, že lingvistický kód sa ukázal byť efektívnejší ako predchádzajúce systémy komunikácie aj z ďalších dôvodov. Po prvé, umožnil efektívnejšiu akumuláciu skúseností s riešením opakujúcich sa problémov a ich horizontálnu a vertikálnu (transgeneračnú) transmisiu. Po druhé, umožnil vypracovať komplikovanejšie stratégie adaptácie, diferencovanejšie formy kooperácie a deľby práce. Reč v zmysle rozprávania a neskôr textov sa osvedčila ako depozit kolektívne akumulovaných skúseností. Nová generácia nemusela objavovať svet a seba v ňom nanovo, ale mohla nadviazať a pokračovať tam, kde skončila predchádzajúca. Po tretie, lingvistický kód sa ukázal byť efektívnejším nástrojom diferenciacie a individualizácie vedomia samého seba a iných. Ako ukázali výskumy s vyššími primátmi, vedomie seba a predvídanie intencií iných spolu úzko súvisia a obe sú podmienené schopnosťou používať symboly. Po štvrté, lingvistický kód, ktorým možno komunikovať nielen o veciach prítomných, o veciach skutočných, ale aj predstavovaných, prispel k rozvinutiu a rozšíreniu kolektívnej identity.

Ak to zhrnieme, možno vysloviť hypotézu, že lingvistický kód sa stal urýchľovačom kultúrnej evolúcie, *zdrojovým kódom* ľudského spôsobu *bytia*. Predĺžením a obohatením komunikačných sietí vznikol nový svet, Svet, ktorý prekročil svet prírody, a zmenil tak povahu ľudskej *prírodnosti*. Len v ňom existuje kultúra, umenie, mýty, náboženstvo a poznania. Ak teda veda, ktorá sa zaoberá ľudskou myslou, abstrahuje od existencie jej semiotickej činnosti, od kolektívneho sveta symbolov a významov, od komunikačných sietí, v ktorých je ukotvená, od histórie poznania, pretína tým podstatné súvislosti vedúce k jej pochopeniu.

1. Kolektívny charakter reči. Už Ferdinand de Saussure [2] rozpoznal v reči nielen jej individuálny, ale aj kolektívny charakter, nielen kognitívnu, ale aj spoločenskú dimenziu. Kognitívnu/psychickú stránku reči chápal v prepojení znakov ako základných jednotiek jazykového systému s pojmami, ktoré v myšliach jednotlivých užívateľov jazyka reprezentujú kategórie objektov. Slová (akustické obrazy) neoznačujú totiž jednotlivé objekty, ale triedu objektov (pojmem), ku ktorej označovaný objekt patrí. Kategorizácia prestáva byť výlučne individuálnou kognitívnu záležitosťou a stáva sa záležitosťou spoločného konsenzu. Saussure sa však nestotožňoval ani s predstavou vrodenných univerzálnych ideí, ktoré čakajú na svoje označenie. Vzťah medzi označovaným pojmom a označujúcim znakom/slovom konceptualizoval ako vzťah arbitrárny,¹ a to preto, lebo uvedený vzťah na rozdiel od obrazu, schémy alebo mapy nie

¹ Téza o arbitrárnem vzťahu medzi označujúcim a označovaným bola neskôr viackrát revidovaná. Lévi-Strauss ([5], 63) upresnil, že lingvistický znak je arbitrárny a priori, ale nie

je motivovaný nejakou *objektívnou podobnosťou*, pravda, až na prípady, keď ľudská reč napodobňuje zvuky zvierat. Ako poznamenal Piaget [3], znakový kód je kódom analytickým a v porovnaní s analógovým kódom ide o zložitejší vzťah k reprezentovanej realite. Ak je však vzťah medzi označovaným a označujúcim arbitrárny, musí existovať niečo, čo ich drží spolu. Funkciu spojiva prisudzuje Saussure konvencii. Podmienkou jej platnosti je lojalita spoločenstva hovoriacich.

Z hľadiska existencie spoločných pravidiel je jazyk jednoznačne spoločenskou inštitúciou. Lingvistiku preto Saussure vymedzil ako vedu o systéme **pravidiel**, ktorými sa riadia užívatelia jazyka. Jazyk je ako šachová hra, dôvodil. Tú určuje systém pravidiel hry. Každá konkrétna partia je len realizáciou týchto pravidiel. Lingvistika má odhaliť pravidlá, a nie opisovať jednotlivé partie. Reč je z vedeckého hľadiska podľa Saussura zaujímavá len potiaľ, pokiaľ k nej pristupujeme ako k externalizácii štruktúrovaného súboru pravidiel jazyka, podľa ktorých sa utvárajú kombinácie jazykových výrazov.²

Ak sú lingvistické pravidlá záležitosťou konvencie, a nie nevyhnutnosti, ako je možné, že sa dodržiavajú? Relatívnu stálosť systému jazyka Saussure vysvetľuje tým, že hovoriaci si do veľkej miery systém pravidiel jazyka **nevedomujú**. Avšak aj keby si ho uvedomovali, solidárnosť s minulosťou by im v každom momente znemožnila slobodu voľby. Na druhej strane však Saussure uznáva, že jazyk je pod vplyvom jeho užívateľov ([2] 103). Nový spôsob používania jazyka (spočiatku individuálna alebo skupinová zvláštnosť) môže spôsobiť zmenu niektorých jeho konštituujuúcich častí a na princípe analógie spôsobiť zmenu celého systému. Možno teda konštatovať, že napriek vylúčeniu prehovoru z vedeckého skúmania Saussure uznáva, že živá reč je tým, čím sa jazyk uchováva a prostredníctvom čoho sa mení a rozvíja.

Jedným z projektov, ktoré Saussure len naznačil, ale nerealizoval, bol projekt novej vedy, ktorá mala skúmať život znakov v živote spoločnosti. Podľa jeho predstáv sa *semiológia* mala stať jadrom sociálnej psychológie. Z jeho textov však nie je jasné, čo mal presne na mysli. Chcel upriamiť pozornosť psychológov na problematiku genézy znakov, alebo na otázky týkajúce sa dôsledkov semiotickej činnosti pre psychický a sociálny život?

Z hľadiska súčasnej psychológie je zrejmé, že pozornosť psychológov je v prevažnej miere sústredená na otázky **dispozícií (predpokladov)** rečových funkcií. Reč ako semiotická činnosť a jej **dôsledky** na kognitívne a spoločenské fungovanie zostáva mimo centra záujmu. Legitímnou otázkou teda je otázka, či v evolúcii skôr vygenerované štruktúry, zabezpečujúce adaptáciu organizmu, fungujú paralelne s neskôr sa objavujúcimi semiotickými štruktúrami, alebo sú nimi modifikované. Podľa Vygotského teórie [4] semiotická funkcia preniká do nižších kognitívnych funkcií a transformuje ich.

a posteriori. Barthes [15] spochybnil nemotivovanosť znakov vo vzťahu k čínskemu systému obrázkového písma, v ktorom sa stretávajú analogické znaky s neanalogickými. Prostredníctvom fonologickej analýzy poézie Jakobson dokladá, že medzi zvukom a významom existuje motivovanosť vzťahu. Upozorňuje, že Saussurove úvahy o arbitrárnosti sa opierajú len o morfológické kritériá, a nie o syntax. Hoci na lexikálnej rovine má vzťah medzi zvukom a významom skrytý a virtuálny charakter, v syntaxi a morfológii (v inflexii a derivácii) je vnútorná, diagramatická korešpondencia medzi označujúcim a označovaným zrejماً a záväzná ([9], 201).

²Na túto myšlienku neskôr nadviazal Chomsky svojou transformačnou gramatikou.

Keďže semiotická činnosť nie je individuálnou, ale reciprocitnou činnosťou, znamená to, že myseľ nie je možné stotožňovať s vrozenými štruktúrami mozgu. Mysleľ sa vynára z interakcie medzi dispozíciami mozgu a Svetom, a to v procese osvojovania si semiotických nástrojov a kultúrne akumulovaných poznatkov a reprezentácií (umenie).

Na rozdiel od majoritného prúdu kognitívnej psychológie sa dôsledky semiotickej činnosti pre spoločenský život skúmajú predovšetkým v rámci programu sociálnych reprezentácií, diskurzívnej psychológie a sociálneho konštrukcionizmu. Tento problém je tiež tematizovaný v literárnej kritike a feministickej filozofii.

1.1 Semjóza ako produkt mentálnych štruktúr? Modernú lingvistiku zrevolučionizovalo poznanie, že jednotky analýzy (fonémy, morfémy, semémy³) sa môžu meniť, pričom celok, ktorý utvárajú, zostáva rovnaký. To, na čo treba upriamiť pozornosť, nie sú samotné entity, ale vzťahy medzi nimi. Lévi-Strauss [5] na túto myšlienku nadviazal a podobnosti medzi rozličnými oblasťami spoločenského života hľadal v ich štrukturálnej podobnosti. Možnosti tejto metódy demonštroval vo svojom impozantnom diele o indiánskych kultúrach, v ktorých objavil korešpondenciu medzi príbuzenskými vzťahmi a štruktúrou mýtov a jedla. Bol presvedčený, že štruktúry, ktoré nachádzame v rozličných oblastiach sociálneho života a v rozličných spoločenských inštitúciách, majú spoločnú determináciu - štruktúru ľudskej mysle. Človek v interakcii s prírodou vnáša do nej štrukturálny poriadok, triedi pozorované javy na základe binárnych opozícií. Ľudská myseľ je totiž štruktúrovaná podľa binárnych opozícií, pričom ústrednou opozíciou je opozícia medzi prírodným a kultúrnym.

Lévi-Strauss zo štrukturálnej analógie medzi sústavami zvykov a inštitúcií vyvodil dva závery. Po prvé, kultúrne fenomény sú produktom štruktúry ľudskej mysle a po druhé, ľudska myseľ je štruktúrovaná univerzálnym spôsobom. Pôvod kultúrnych fenoménov je teda jednoznačne odvodený od univerzálny štruktúrovanej mysle. Tento model explanácie však neumožňuje vysvetliť historický vývin konceptov a poznania.

Podľa Piagetovej [3] epistemológie je kauzalita konkrétnych a formálnych operácií lokalizovaná do individuálnej mysle. Hoci štruktúry schopné autoregulácie a transformácie umožňujú vysvetliť ontogenetický vývin, nereflektujú vplyv skúseností a osvojovania si semiotických nástrojov. Ako však ukázali empirické sledovania negramotnej populácie v tých krajinách, kde sa vyskytuje vysoké percento nezaškolených ľudí, prechod k formálnym operáciám nie je taký jednoznačný a všeobecný ako u vzdelanej populácie. Kým medzi zaškolenými je veľmi nízke percento takých, ktorí nevedia riešiť úlohy vyžadujúce formálne operácie (napr. taxonomické triedenie objektov, riešenie sylogizmov), medzi nezaškolenými ich je významne viac. Navyše, úspešnosť v riešení úloh súvisí s ich kultúrnou relevantnosťou. Problémy, s ktorými mali skúsenosť, riešia nezaškolení s vyššou úspešnosťou ako úlohy, ktoré sú od reálneho života vzdialené ([6]; [7]).

³ Pri štúdiu semém štrukturalisti vychádzajú z tézy, že slovo získava svoj význam umiestnením do syntagmatických a paradigmatických vzťahov. To znamená, že naše koncepty sú produktom dištinkcií voči paradigmatickému významu opozitných, koordinovaných, nadradených a podradených pojmov a syntagmatickému významu (adjektíva, substantíva, slovesa).

Na rozdiel od Piagetovej epistemológie Vygotského koncepcia poukazuje na obojstrannú podmienenosť medzi myslou a poznaním. Nielen spôsob konceptualizácie sveta je ovplyvnený štruktúrou mysle, ale aj štruktúra myslenia je ovplyvnená semiotickými štruktúrami, ktorými daná kultúra disponuje. Vzťah medzi individuálnym a spoločenským, vrozeným a získaným je obojstranne podmienený. V dialektickej hre vzájomných súvislostí podstatnú úlohu zohráva reč ako najrozpracovanejší semiologický systém. Ľudská myseľ teda nie je uzatvorená štruktúra, ale systém otvorený, ktorý sa dotvára a štruktúruje v interakcii s daným Svetom a vo vzťahu k aktuálnym životným výzvam.

2. Semiotická činnosť ako súčasť komunikácie. Na rozdiel od Saussurovej lingvistiky program nemeckého psychológa Karla Bühlera [8] spočíva v štúdiu jazyka v jeho činnostnej a sociálnej dimenzii. Živú reč konceptualizoval ako komunikáciu správ prostredníctvom spoločných reprezentácií. Predmetom štúdia nie je individuálne vedomie, ale interakcia dvoch vedomí. Semiologický trojuholník pozostáva z vedomia (perspektívy) hovoriaceho, ako aj počúvajúceho, pričom spoločným predmetom komunikácie je téma, na ktorú reprezentácie referujú. Sémantické významy komunikujúci špecifikujú vzhľadom na relevantnú funkciu komunikácie. Okrem reprezentatívnej, resp. referenčnej funkcie reči Bühler uvažuje o expresívnej a apelatívnej dimenzii komunikácie. Kým expresívna dimenzia reči sa vzťahuje na vyjadrovanie pocitov, postojov a nálad hovoriaceho, apelatívna, resp. konatívna funkcia reči vyzýva počúvajúceho na určitú akciu.

Podľa Bühlera referenčný význam sa utvára až špecifikáciou vzťahu ku konkrétnej doméne. Možno teda povedať, že symbol a doména sa navzájom potrebujú a vymedzujú. Pri porovnávaní symbolov v rozličných jazykoch sa ukazuje, že tá istá doména môže byť tematizovaná odlišným spôsobom. Reprezentácia v Bühlerovom poňatí predpokladá nielen kognitívne schopnosti odlišovania, ale aj schopnosť obrazotvornosti a schopnosti využívať relatívnu nezávislosť medzi symbolom a poľom jeho aplikácie. Bühler však zdôrazňuje, že vo všeobecnosti reprezentácie nie sú výsledkom tvorivej invencie *izolovaných jedincov*, ale jedincov *reciprocitne* komunikujúcich, lebo nie individuálna myseľ, ale **komunikujúce mysle** rozhodujú o tom, čo sa stane reprezentáčnou konvenciou. Reč ako výmena správ prostredníctvom lingvistických reprezentácií je svetom, ktorý človek vytvára a *obýva spolu* s ostatnými.

Podobný posun k štúdiu jazyka v kontexte komunikácie možno sledovať u Romana Jakobsona [9], ktorý poníma jazyk ako komunikačný kód a jednotlivé funkcie jazyka odvodzuje z potrieb komunikácie.⁴ Aby adresát mohol správu prijať, musí odosielateľ odkazovať na kontext, ktorý je adresátovi dostupný, a to buď lingvistický, alebo taký, ktorý sa dá do reči previesť. Odosielateľa a príjemcu musí tiež spájať spoločný kód (jazyk) a kontakt. Pod kontaktom Jakobson mieni nielen fyzický kanál, ale aj psychologický vzťah. Referenčnú alebo kognitívnu funkciu vzťahuje Jakobson ku kontextu,

⁴ Komunikácia je podľa Maussa a Lévi-Straussa základným menovateľom všetkej ľudskej aktivity. Ľudskú spoločnosť tvoria podľa ich názoru tri roviny komunikácie: 1. výmena správ, ktorá konštituuje jazyk, 2. výmena žien, ktorá vytvára príbuzenský systém, 3. výmena tovarov, ktorá zakladá ekonomickú aktivitu.

z ktorého komunikujúci vydeľuje objekt, o ktorom referuje. Druhá - emotívna⁵ alebo expresívna funkcia - je zameraná na adresáta. Odosielateľ pomocou nej vyjadruje vzťah k tomu, o čom hovorí. Tretia funkcia - konatívna - je orientovaná na adresáta a vo svojej najrýchlejšej podobe sa realizuje vokatívom a imperatívom.

K uvedeným funkciám pridáva Jakobson ďalšie tri, ponechávajúc bokom magickú funkciu jazyka, prejavujúcu sa v rozličných ľudových zaklínadlách ([9], 43). Ide o funkciu zameranú na kontakt s adresátom (fatická funkcia, termín prevzatý od Malinowského), na používaný kód (metalingvistická funkcia) a na formu správy (poetická funkcia). Metalingvistická funkcia slúži na overovanie toho, či adresát dobre porozumel správe. Poetická funkcia sa týka "správy ako takej", spôsobu jej vyjadrenia ([9], 44-73). Fatická funkcia sa prejavuje v úsilí nadviazať kontakt a zotrvať v ňom. Je to funkcia, ktorá sa u ľudského mláďaťa objavuje ako prvá. Je to funkcia, ktorú majú s nami spoločnú mnohé živé tvory.

Jakobson na rozdiel od Saussura neuzatvoril význam do samotného systému znakov, ale zasadil ho do kontextu komunikácie. Svoju tézu, že význam sa utvára v situačnom kontexte v priebehu komunikácie ilustruje na príklade gramatických elementov, tzv. shifterov.⁶ Patria medzi ne predovšetkým osobné zámená ako "ja", "ty", "mne", "my", "oni" a vyskytujú sa vo všetkých jazykoch. Aktuálna osoba, ktorá sa tými-to zámenami myslí, závisí úplne od kontextu, v ktorom komunikácia prebieha. Osobné zámená predstavujú podľa Jakobsona komplexný a vyspelý vzťah medzi kódom a správou. Dieťa si ich osvojuje ako posledné a pri afáziách bývajú narušené ako prvé.

Dodávame, že každá konverzácia zahŕňa aj metavzťahovú rovinu, v ktorej hovoriaci zaujíma postoj voči pohľadu, prístupu druhého, a to v kontexte histórie vzájomných interakčných epizód ("*Vedela som, že presne toto povieš*"; "*To som mohla čakať, ty si mi nikdy nerozumel*"). Prejavy uznania, rešpektu, obdivu na jednej strane, irónie, spochybňovania, výčitiek na strane druhej, to všetko sú prostriedky, ktorými partner vyjadruje vzťah nielen k tomu, čo bolo povedané, ale aj k tomu, ako tomu rozumel, akú súvislosť vidí medzi súčasným prehovorom a charakterom partnera, ako posudzuje jeho intencie.

Hovoriaci teda nie sú len užívateľmi jazyka, ale rečou aj konajú, vyjadrujú svoje emócie, postoje, artikulujú alebo zakrývajú svoje intencie. V pozícii počúvajúcich zas postoje, vzťah, emócie a intencie druhého dekodujú a interpretujú. Participácia na utváraní významov tvorí neodmysliteľnú súčasť komunikácie.

V psychológii je všeobecne prijímaná bipolarita medzi verbálnym a neverbálnym, pričom neverbalita v podobe mimiky a gest sa považuje za autentickjší spôsob sebvýjadrenia, lebo je menej vedome kontrolovaná.

⁵Termín "*emotívna*" uprednostňuje Jakobson pred termínom "*emocionálna*", keďže emócie môžu byť nielen skutočné, ale aj predstierané.

⁶Lingvisti výrazom "shifter" akcentujú ich odlišnosť od pojmov. Osobné zámená JA, ON atď. nemajú nijaký objektívny význam, nemožno ich nahradiť nejakým univerzálnym výrazom typu "ten, kto teraz hovorí". Jedinou funkciou zámena JA je vzťahnúť celú vetu na subjekt rečovej udalosti, takže pri každom použití má nový význam. To isté platí o príslovkách času a miesta a o ukazovacích zámenách, o slovesných časoch, ktoré sa sústreďujú okolo prítomnosti a odkazujú na prítomnosť rečovej udalosti a hovoriaceho.

2.1 Diskurz ako dialektika udalosti a významu. Rovnako aj podľa Paula Ricoeura [10] nie jazyk, ale *diskurz*⁷ má právo na vedeckú analýzu. Reč, zdôvodňuje, nie je len individuálna, diachronická, kontingentná a heterogénna. Reč je aj štruktúrou, hoci odlišnou od štruktúry, ktorú vytvárajú kombinácie medzi diskrétnymi fonologickými alebo lexikálnymi entitami. Ricoeur zdôvodňuje primárne postavenie diskurzu ontologicky. Nespochybniteľná je totiž existencia diskurzu, a nie jazyka. To, čo je skutočné, je udalosť hovorenia. Keďže každá správa existuje v čase, to znamená v trvaní a postupnosti, je práve časová sekvencia správy potvrdením jej skutočnosti. To, čo je virtuálne, odvodené, je znak a jazyk vo všeobecnosti. Systém jazyka, dôvodí Ricoeur, fakticky neexistuje, jestvuje len virtuálne. Žiadna udalosť hovorenia nekončí samotným aktom výpovede. Zostáva význam povedaného, ktorý si možno pripomenúť, povedať ho znovu, hoci aj inými slovami alebo v inom jazyku. Význam vety nie je určený jej opozíciou voči ostatným útvarom vnútri toho istého systému. Nejestvuje niekoľko druhov predikátov. "*Na úrovni kategóriem jestvuje len jeden druh lingvistického prehovoru, a to výpoveď, ktorá konštituuje iba jednu triedu odlišných útvarov.*" ([10], 24) Výpovede nie je zmysluplné kombinovať, ale je ich možné spájať v súlade s poriadkom zoradovania.

Od skúmania slova k vete nemožno prejsť iba rozšírením tej istej metodológie. Veta nie je väčším alebo komplexnejším slovom, ale novou entitou. Vetu síce možno rozložiť na slová, avšak veta je celkom, ktorý nie je redukovateľný na sumu svojich častí. Slová nie sú krátkymi vetami. Hoci je veta vytvorená zo znakov, sama nie je len sumou znakov.

Definícia reči ako udalosti otvára nový spôsob štúdia: lingvistika správy nastupuje na miesto lingvistiky kódu. Ricoeur však postrehol, že len čo "udalostný" charakter preniesieme z úrovne realizácie na úroveň chápania, ukazuje sa poňatie reči ako udalosti obmedzené. Uvedený problém preto rieši dialekticky, poukazujúc na to, že hoci sa diskurz realizuje ako udalosť, je chápaný ako význam. Význam výpovede presahuje rečovú udalosť a je výrazom jeho intencionality.

Ricoeur na rozdiel od ne-diskurzívnych lingvistov nevyklučuje z hry významov *intenciu* samotného hovoriaceho. *Význam* zahŕňa podľa neho to, čo hovoriaci mieni, ako aj to, čo mieni veta, teda to, čo vyplýva zo spojenia identifikácie a predikácie. Povedané Ricoeurovými slovami, "*význam je noetický, ako aj noematický*" ([10], 27). Intencionalitu nemožno nebrať do úvahy lebo, ako argumentuje Ricoeur, nehovoria jazyky, ale

⁷ Pokiaľ Ricoeur používa termín diskurz na označenie udalosti hovorenej a písanej reči, vo Foucaultovom ponímaní [16] je diskurz nielen textom, ale aj spoločenskou praxou, ktorá dokumentuje spôsob myslenia a typ organizácie spoločenského života. Inštitucionálne nariadenia a príkazy, kroniky, novinové správy, odborné diskusie alebo architektúru jednotlivých spoločenských inštitúcií "číta" Foucault ako semiologické znaky, ktoré indikujú istý spoločenský poriadok. Ten je úzko zviazaný s uplatňovanou technológiou moci daného spoločenského systému. Samotní aktéri, ich jazyk a spôsob myslenia nie sú originálnymi autormi, ale "produktmi" spoločenského poriadku. Foucault analyzuje "reč" spoločenských inštitúcií, ich pravidlá, postupy, aby odhalil "štruktúry", ktorými je "produkovaná" istá spoločenská realita. Východiskom analýzy je radikálne spochybnenie mýtu, podľa ktorého sa poznanie rozvíja mimo mocenských záujmov ([16], 32).

ľudia. Intencie hovoriaceho nemožno vylúčiť už aj z toho dôvodu, že ústredným bodom každej výpovede, či už je to vyjadrené explicitne, alebo implicitne, je *sám vypovedajúci*.

Diskurz je podľa Ricoeura existenciálnou podmienkou akéhokoľvek spolu-bytia, akéhokoľvek spolu-prežívania skúsenosti. Ináč sa skúsenosť jedného nemôže stať skúsenosťou druhého. To, čo sprostredkuje skúsenosť medzi jedným a tým druhým, je jej význam. V tom spočíva zázrak diskurzu. Prežívaná, žitá skúsenosť ostáva osobná, jej význam sa však stáva verejným. Týmto spôsobom komunikácia prekonáva radikálnu nekomunikovateľnosť žitej skúsenosti ako takej ([10], 31).

2.2 Dialogický charakter diskurzu. Keďže každá výpoveď je niekomu adresovaná, je reč vo svojej podstate dialogická. Každý rečový akt zahŕňa v sebe očakávanie komplementárneho aktu. Otázka predpokladá odpoveď, rozkaz - vykonanie, tvrdenie - súhlas alebo nesúhlas... Komplementarita je tou charakteristikou, ktorá indikuje prítomnosť dialógu. Dokonca aj monológ je formou dialógu, a to dialógu so sebou samým. Dialóg potom spája dve udalosti - udalosť hovorenia a udalosť počúvania. Súčasná prítomnosť hovoriaceho a počúvajúceho vytvára kontext, ktorý podľa Ricoeura prieďruje polysémiu slov a redukuje pluralitu možných interpretácií. Každá výpoveď má dva významy: význam v zmysle proпозиčného obsahu, čo tvorí objektívnu stránku významu, a subjektívny význam, ktorý mieni hovoriaci, v zmysle sebareferencie vety, ilokučnej a perlokučnej dimenzie (čo chcel hovoriaci vyjadriť a čo chcel dosiahnuť).

Objektívna stránka diskurzu potom môže byť traktovaná dvoma rozdielnymi spôsobmi. Ide jednak o to, "čo" sa ním mieni (jeho zmysel), a jednak o to, "o čom" je jeho referencia.⁸ Ricoeur teda odlišuje zmysel (čo sa hovorí) od referencie (o čom sa hovorí). Zmysel usúvzťažňuje identifikačnú a predikatívnu funkciu vnútri vety a referenciou sa vzťahuje k vonkajšiemu svetu.

2.3 Text a hermeneutika. Diferencie medzi **hovorenou a písanou rečou** spočívajú podľa Ricoeura v rozdieloch pri jej produkcii a porozumení. Kým v dialogickej situácii význam a intencia výpovede splyva, v písanom diskurze autorova intencia a význam textu sú odlišené a pôsobia nezávisle. Text uniká ohraničenému horizontu, v ktorom žil jeho autor, a stáva sa duchovnejším. Dôležitejšie je to, čo znamená text, a nie to, čo mienil autor. Silnie pozícia čitateľa, ktorý má právo na vlastné pochopenie textu. Právo čitateľa a právo textu sa stretávajú v dôležitom zápase, ktorý vytvára dynamiku interpretácie.

Písanie značne rozširuje oblasti možnej referencie, ktorá by inak bola obmedzená len na dialogickú situáciu. To má podľa Ricoeura obrovské dôsledky. Vďaka písaniu má človek a iba on Svet, a nielen *situáciu*. Toto rozšírenie je ďalším príkladom *zduchovnenia* človeka. Tým istým spôsobom, akým text oslobodzuje svoj význam od poručníctva mentálnej intencie, oslobodzuje aj svoju referenciu od obmedzení aktuálnej situácie.

Druhé rozšírenie sa týka viac literatúry ako samotného písania. Je to prekonávanie referencie. Poetický diskurz Ricoeur priravnáva k sochárskemu dielu. Poetický text tak či onak o svete vypovedá, nie však v deskriptívnom slova zmysle. Ako naznačuje už Jakobson, referencia nie je v tomto prípade zrušená, ale iba rozdelená, rozštiepená.

⁸ Ide vlastne o intencionálny a extencionálny význam, ktorý zaviedol G. Frege.

Oslabenie deskriptívnej referencie oslobodzuje, utvára možnosť hovoriť o takých aspektoch nášho bytia, o ktorých nemožno hovoriť priamo. Možno však na ne nepriamo poukázať, a to vďaka referenčným hodnotám metaforických a symbolických vyjadrení.

Pre Ricoeura je *Svet* súborom referencií, ktoré vytvorili všetky druhy textov, deskriptívne či poetické, čo kedy čítal, chápal a miloval. Pochopiť text znamená vsunúť medzi predikáty našej situácie všetky označenia, pomocou ktorých sa z nášho *Umwelt* stáva *Welt*. Práve toto rozšírenie horizontu našej existencie nám umožňuje hovoriť o svete, ktorý nám sprístupnili referenčné nároky textov. Tým, že písaný text sa oslobodzuje od svojho autora a svojho pôvodného poslucháčstva, ako aj od obmedzenosti dialogickej situácie, odhaľuje, že cieľom diskurzu je **projektovanie** sveta. To je dôvod, pre ktorý Ricoeur považuje písanie za myslenie.

2.4 Text a spoločenský kontext. Vzťah medzi textom a realitou na jednej strane a textom a čitateľom na strane druhej je vzťahom aktívnym a tvorivým. Na vyjadrenie aktívnej povahy vzťahu medzi textom, autorom a čitateľom Ricoeur [10] používa pojem *mimesis*.⁹ Text nikdy nie je presným popisom reality, ale je istou metaforou, pripodobnením, ktorá vystihuje istý aspekt reality. Čitateľ je schopný metaforu interpretovať, porozumieť jej vzťahu k realite a oceniť jej výstižnosť. *Mimesis* referuje na realitu nie preto, aby ju kopírovala, ale preto, aby prikázala jej nové čítanie. Podľa Ricoeura každé čítanie textu predpokladá minimálne tri druhy aktívneho porozumenia. *Mimesis 1* je predporozumením ľudskej aktivity, jej sémantiky a symbolizmu, *mimesis 2* zahŕňa porozumenie toho, čo v texte predchádzalo, a toho, čo v ňom nasledovalo, a *mimesis 3* je priesečníkom medzi svetom textu a svetom poslucháča alebo čitateľa.

Pokiaľ ponímanie jazyka ako systému kódov viedlo k empirickému výskumu kódovania a dekodovania, ponímanie jazyka ako súčasti semiologickej kultúrnej praxe viedlo ku konceptualizácii procesov, ktoré sa pritom odohrávajú. Koncept *mimesis* využil pri analýze biografického rozprávania psychológ Jerome Bruner [11], ktorý si uvedomil analogický vzťah medzi biografiou a samotným životom. Životopisný príbeh nie je životom samým ani jeho presným opisom, ale jeho rozprávačskou verziou a súčasne návodom pre počúvajúceho, ako tomuto príbehu rozumieť. Rozprávaný príbeh je vždy jednou z možných verzií, ktorú rozprávajúci konštruuje tak, aby korešpondovala s kontextom komunikačnej situácie a so samotným adresátom. Nevyjadruje len to, ako sa veci stali, ale aj to, ako sám tieto udalosti zažil. Príbehy sú konštrukciou reality, pričom každá konštrukcia je otvorená interpretácii. Príbeh je tou štruktúrou, ktorá ľudskú skúsenosť organizuje.

⁹ Je to pojem vypožičaný od Aristotela, ktorý ho použil v svojom spise *O poetike* vo význame imitovať, reprezentovať, označovať pomocou tvorby čohosi podobného. Najbližším synonymom je slovo imitácia. Podľa Derridu čistá a slobodná tvorba pripomína tvorivosť samotnej prírody. Hoci medzi tvorivosťou autora a prírody ide o analogický vzťah, umelecká produkcia, keďže je slobodná, nezávisí od prírodných zákonov. Čím je menej závislá od prírody, tým viac prírodu pripomína. *Mimesis* tu nie je preto, aby reprezentovala jednu vec druhou, nejde o vzťah podobnosti alebo identity medzi dvomi súcniami, o reprodukciu prírody. Ide o vzťah medzi dvomi tvorivými činnosťami. Je to vzťah medzi dvomi slobodami - slobodou autora a slobodou stvoriteľa prírody (Derida, J.: *Mimésis Désarticulations*, s. 67).

Podobne psychológ Uwe Flick [12] predpokladá, že osobná skúsenosť musí byť najprv transformovaná do konštrukcie, ktorá dáva skúsenosti istý tvar a vytvára z nej komunikovateľnú skúsenosť, niečo, čo je pre druhých zrozumiteľné. Pri opisovaní skúseností používame tie naratívne vzorce, ktoré má konkrétna kultúra k dispozícii. Keď je skúsenosť komunikovaná, môže sa stať objektom interpretácie. Podľa Flicka je mimesis princípom prezentovania udalostí/situácií v každodennom jazyku tak, aby boli rozumné a zrozumiteľné aj ostatným. Je to konštruktívny a interpretačný sociálny proces. Porozumenie skutočnosti sa teda dosahuje prostredníctvom symbolickej reprezentácie a reprezentácie tejto reprezentácie. Aby sme mohli rozumieť novým fenoménom, musíme si vytvoriť nové reprezentácie alebo využiť staré reprezentácie novým spôsobom.

3. Záver. Konštruktívny a diskurzívny charakter reprezentácií vonkajšieho sveta, ktorý je v súčasnosti už bohato doložený, predstavuje pre kognitívnu psychológiu, špeciicky pre sociálnu psychológiu, ako aj pre psychológiu vo všeobecnosti, novú výzvu. Zdá sa, že nie je možné pokračovať v individualistickej epistemológii, podľa ktorej predstavuje každá myseľ samostatnú jednotku poznávania a prispôsobovania sa. Namiesto metafory mysle ako počítača by bola produktívnejšia metafora siete, v ktorej sú jednotlivé mysle uhniesdené. Každá myseľ je spätá s druhými mysľami vertikálne i horizontálne. Žiadna myseľ nezačína svoje bytie od bodu nula. Každá vzniká už v existujúcom Svete reči a textov. Každý životný príbeh je vrastený do spoločnej histórie a spolu utváraný na úrovni uvedomovanej aj neuvedomovanej. Každá myseľ jestvuje v neustálej interakcii, a to prevažne a typicky so Svetom, a nie s prostredím, odpovedá na jeho výzvy, využívajúc jeho reprezentácie, interpretačné modely, akumulované poznanie. Dokonca aj niečo tak privátne a biologické ako vlastné telo reflektuje myseľ prostredníctvom spoločne utvorených reprezentácií. Ak myslí priznáme nielen neuvedomované bytie, ale aj bytie intencionálne a reflektované, nielen bytie odvodené, determinované, ale aj tvorivé a slobodné, je zrejmé, že nemôžeme zostať pri predstave mysle ako niečoho, čo funguje len na základe nevyhnutnosti.

V súlade s Ricoeurom a Geertzom ([10]; [13]) možno Svet, v ktorom je myseľ ukotvená, konceptualizovať ako súbor symbolických textov a akcií. Uchopenie reality je teda spoločenskou konštrukciou. Predstavy o svete, spôsob, akým o svete referujeme, pojmy, ktoré pri opise sveta používame, sú kultúrne výtvary. Ľudia totiž semiotický systém (systém symbolov a významov) nielen zdieľajú a používajú pri regulácii svojich každodenných interakcií, ale celé ich prežívanie a interpretácia reality sú týmto systémom predznačené. Slová ako produkty semiózy vnášajú do vonkajšej reality poriadok a dávajú jej zmysel. Semiotické systémy umožňujú a ovplyvňujú orientáciu v socio-kultúrnej realite. Rozumieť ľuďom danej kultúry znamená rozumieť svetu ich významov.

Keďže semiotický systém je verejne dostupný a všetkými zdieľaný, je empiricky skúmateľný. Podstata kultúry nespočíva v pôsobení implicitných neuvedomovaných mentálnych štruktúr, ako to predpokladá Lévi-Strauss, ale v aktívnom a recipročnom obcovaní prostredníctvom arbitrárne utvorených znakov a symbolov. Semiotický systém kultúry treba ponímať ako neustále vytváranú a obnovovanú nadindividuálnu a relatívne

autonómnou vrstvu reality, ktorá je neredukovateľná na psychológiu jednotlivého človeka.

Jazyk je médiom, v ktorom "nachádzame zmysel" vecí, prostriedkom, ktorým význam utvárame a komunikujeme, a hlavným skladom kultúrnych hodnôt a významov" ([14], 1). Jazyk nie je popisnou reprezentáciou, ale reprezentáciou tvorivou a konštruovanou, a to z pozície aktéra a jeho vzťahu k vonkajšiemu svetu. Pri symbolickom reprezentovaní a chápaní reality preto zohrávajú dôležitú úlohu nielen individuálne kognície, obrazotvornosť a hodnotenie, ale aj kolektívne a historicky akumulované poznanie, zahŕňajúc do toho umenie, estetiku a etiku.

Dialóg je miestom, kde sa stretávajú dve subjektivity, kde vedomie jedného preberá perspektívu druhého, kde sa utvára intersubjektívne porozumenie. Keďže každá výpoveď je niekomu adresovaná, možno povedať, že reč je vo svojej podstate dialogická. Možno teda prijať pozíciu Ricoera, ktorý hovorí, že význam vytvára to, čo hovoriaci mieni, ako aj to, čo mieni veta, to, čo vyplýva zo spojenia identifikácie a predikácie, ako aj to, čo pochopí z prehovoru jeho adresát. Význam je noetický, ako aj noematický.

Keby vedecká psychológia akceptovala epistemologické stanovisko, podľa ktorého dialóg predstavuje základnú metódu poznávania *subjektivity* toho druhého, oslobodila by sa od mnohých pseudoprotblémov. *Subjektivita* by sa stala legitímnym predmetom psychológie a súčasne prostriedkom jej poznávania. Dialogický prístup by modeloval metódu vedeckého poznávania podľa modelu partnerskej komunikácie. V terapeutickej praxi rovnako ako v každodennom živote je dialóg nesporne metódou, akou sa pochopenie subjektivity toho druhého dosahuje. Je prostriedkom, ktorým utvárame blízke a dôverne vzťahy. Je prostriedkom objasňovania rozdielnych pozícií. A je základným nástrojom terapeutického pôsobenia.

LITERATÚRA

- [1] DUNBAR, R.: *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language*. Cambridge, Harvard University Press 1999.
- [2] SAUSSURE, F. (1916): "Kurs obecné lingvistiky." In: Ch. Bally, A. Sechehaye, A. Riedlinger (Eds.), Praha, Akademie České republiky 1996. (Preklad F. Čermák)
- [3] PIAGET, J. (1968): *Štrukturalizmus*. Bratislava, Pravda 1971. (Preklad M. Zigo)
- [4] VYGOTSKIJ, L. S. (1956): *Myšlení a řeč*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1970.
- [5] LÉVI-STRAUSS, C. (1958): *Structural Anthropology*. London, Penguin Books 1963.
- [6] LURIJA, A. R. (1974): *Cognitive development: Its cultural and social foundations*. Cambridge, Harvard University Press 1976.
- [7] SCRIBNER, S., COLE, M.: "The cognitive consequences of formal and informal education." In: *Science*, 1973, 182, s. 533-559.
- [8] BÜHLER, K. (1934): *Theory of Language*. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company 1980.
- [9] JAKOBSON, R.: *Lingvistická poetika. Výbor z diela (1927-1967)*. Bratislava, Tatran 1991.
- [10] RICOEUR, P.: *Teória interpretácie: Diskurz ako prebytok významu*. Bratislava, Archa 1997.
- [11] BRUNNER, J.: *Acts of Meaning*. Harvard, Harvard University Press 1990.

- [12] FLICK, U.: "Social Representations." In: J. A. Smith, R. Harré, L. van Langenhove: *Re thinking Psychology*. London, Sage Publication 1995.
- [13] GEERTZ, C.: *The Interpretation of Cultures. Selected Essayas*. New York, Basic Books Inc. 1973.
- [14] HALL, S.: *Representation: Cultural Representation of Signifying Practices*. London, Sage Publication, The Open University 1997.
- [15] BARTHES, R.: "Základy sémiologie." In: *Kritika a pravda*. Praha, Dauphin 1997.
- [16] FOUCAULT, M.: *Dozerat' a trestat'*. Bratislava, Kaligram 1975 (II. vyd. 2000).

Príspevok vznikol v KVS BK SAV v rámci grantového projektu VEGA č. 2/7208/20.

Jana Plichtová
KVS BK SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR